

LJUDEVIT GAJ IZMEĐU KULTURE I POLITIKE

Elinor Murray Despalatović

Ljudevit Gaj bijaše »vođa« ilirskog pokreta u začetku: njegov javni predstavnik, njegov ideolog i organizator. Pokret je obuhvatio razdoblje od 1835. do 1849. godine,¹ ali već 1843. Gajeva je voditeljska uloga nesumnjivo pri kraju. Zašto je Gaj bio djelotvorni vođa pokreta u začetku, i zašto je, oko 1843. godine, pokret prerastao Gajevu voditeljske sposobnosti?

Ljudevit Gaj bio je nacionalist, tvrdo uvjeren da je čovječanstvo po prirodi podijeljeno na narodnosti, da je unutarinja veza narodnosti njezina kultura i predaja, te da je očigledni dokaz narodnog postojanja narodni jezik.² Tko god govori narodnim jezikom član je narodne zajednice, bez obzira na svoj stalež, vjeroispovijest, ili mjesne političke veze, i može razviti sve svoje tjelesne i duševne sile samo kao aktivni član svoje narodnosti.³

Nacionalizam se kao ideologija često javlja zajedno s drugim ideologijama: liberalizmom, konzervativizmom, itd., no valja držati na umu činjenicu da je nacionalizam zasebni sklop uvjerenja koji vrednuje očuvanje i razvitak narodnosti iznad svega. Kao vođa ilirskoga pokreta Gaj je posvetio najviše pomnje i brige buđenju i održavanju osjećaja narodne osobnosti svoga naroda — Hrvata.

Gaj nije bio ni liberal ni konzervativac u uobičajenom smislu. Ni u njegovoj *Ostavštini*, ni u objavljenim materijalima nigdje nema traga programu društvenih i ekonomskih reformi. Premda se izjasnio u prilog programu umjerenih preobrazbe što ga je predložilo konzervativno krilo Ilirske stranke 1845. i 1846. godine,⁴ učinio je to u općenitim izrazima, slijedeći baruna Franju Kul-

¹ Znanstveni radnici ne mogu se potpuno složiti u datumima početka i kraja ilirskog pokreta. Meni je datiranje Jaroslava Šidaka (1835—1849) najprihvatljivije, a njegovi su razlozi najuvjerljiviji. Jaroslav Šidak, Ilirski pokret, *Enciklopedija Jugoslavije*, IV, 338—342. Cf. Franjo Fancev, Uvod, Građa za povijest književnosti hrvatske (GPKH), XII (1933), VI—XLVI; Đuro Šurmin, Hrvatski preporod (2 knjige, Zagreb, 1903—1904); Slavko Ježić (ur.), Ilirska antologija (Zagreb, 1934), 57—58.

² Ljudevit Gaj, Nima domorodstva prez ljubavi materinskoga jezika, *Danica*, I (1835), 66—67, 70.

³ Na i. mj. 66; i Elinor Murray Despalatović, Ljudevit Gaj — panslavist i nacionalist, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 3 (1973), 116—117.

⁴ Ljudevit Gaj, Proglas i pravac našega teženja, *Novine*. XI (13. prosinca 1845), 416—418; i njegov »Odgovor gospodinu Kossuthu«, *Novine*, XII (14. veljače 1846), 13—14; i Odgovor gospodinu Kossuthu na drugi njegov članak, na i. mj. (21. do 28. veljače 1846), 63—64, 67—68, 71—72.

mera.⁵ 1848. postao je pobornik »Zahtjevanja naroda«, no njegov je udio u uobličenju zahtjeva veoma malen.⁶ Njegova tajna politika,⁷ koja ne spada u okvir ove ocjene Gaja kao javnog radnika, bila je mnogo radikalnija. Ona obuhvaća njegova maštanja o oslobođenju južnih Slavena od tuđinske vlasti⁸ i o stvaranju južnoslavenske narodne države,⁹ no to je radikalizam u nacionalnom smislu: preobraženje kulturnog jedinstva u političko jedinstvo.

Gajevo je izlaganje hrvatske narodnosti zamršeno, jer proizlazi iz njegovih povijesnih uvjerenja i svojstvenih problema hrvatske tadašnjosti. Gaj je pogrešno smatrao južne Slavena potomcima starih Ilira.¹⁰ Tu pretpostavku spojio je s panslavenskim nazorom da svi Slaveni pripadaju jednoj velikoj evropskoj narodnosti i govore narječja jednoga slavenskog jezika. Hrvatima je Gaj objašnjavao da su podskupina ilirske narodnosti, kao Srbi, Slovenci i Bugari, i da su Iliri bili jedan od važnijih ogranaka slavenske narodnosti.¹¹ Predložio im je, prema tomu, troslojnu narodnost: hrvatsku, ilirsku i slavensku, naglašavajući važnost drugoga, ilirskoga sloja.¹²

Gajevo potertavanje ilirske narodnosti odgovaralo je povijesnom stanju Hrvata 1835. godine. Hrvati su nekoć, u davna vremena, bili kraljevina, no sada su bili polusamostalna jedinka mađarske krune i habsburškog carstva. Ta jedinka nije obuhvaćala sve Hrvate, niti su svi njezini članovi bili nedvojbeno hrvatske narodnosti. Bilo je Hrvata u hrvatskim zemljama Vojne krajine, Dalmacije i Bosne, a znatne srpske manjine nalazile su se u kraljevstvu (u građanskoj Slavoniji) i njegovim bivšim područjima.¹³ Nova predodžba o narodnosti, privlačna samo Hrvatima, ne bi bila služila cilju ujedinjenja svih obitavalaca postojećega kraljevstva, niti bi našla odziva među žiteljima predašnjih hrvatskih zemalja koje su se Hrvati nadali pridružiti kraljevstvu u budućnosti.

⁵ Pismo F. Kulmera Lj. Gaju, 19. I (1846), GPKH, VI (1909), 113—115.

⁶ Josip Barun Neustaeder, *Le Ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848.* (2 vols., Zagreb, 1940—42), I, 332—333, 344—348.

⁷ Usp. Jaroslav Šidak, *Tajna politika Lj. Gaja i postanak njegovih 'Memoranduma' knezu Metternichu 1846—47, Arhivski vjesnik, XIII (1970), 397—434.*

⁸ Najjasniji izraz potonjeg nalazi se u njegovu ruskom memorandumu od 1. studenog 1838, objavljenom u: Philip E. Mosely, *Pan-Slavist Memorandum of Ljudevit Gaj in 1838, American Historical Review, XL (1935), 708—716.*

⁹ Izvještaj Františka Zacha M. Czajkovskomu od 24. veljače 1844, naveden u Václav Žáček, *Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova 'Načrtanija' (1844), Historijski zbornik, XVI (1963), 45; pismo Ilije Garašanina Stojanu Šimiću od 21. svibnja 1848, Prepiska Ilije Garašanina (ur.), Grgur Jakšić (Beograd, 1950), I, 165. Vidi također Šidak, *Tajna politika, 409—410.**

¹⁰ Gaj se o tome najpodrobnije izjašnjava u: Ljudevit Gaj, *Dogodovština Ilirije Velike, Sveučilišna knjižnica zagrebačka (SKZ), Ostavština Ljudevita Gaja (LG), R 4701 A/V/24, vidi I 3, i 6.*

¹¹ Ljudevit Gaj, *Naš narod, Danica, I (1835), 234—236.*

¹² Ljudevit Gaj, *Proglas. Na i. mj. 292—293.*

¹³ 1847. pravoslavci su sačinjavali 37% pučanstva građanske Slavonije, 45% pučanstva Vojne granice, 19% pučanstva Dalmacije i 8% građanske Hrvatske. Statistički podaci za građansku Hrvatsku, građansku Slavoniju i Vojnu granicu osnovani su na podacima za 1846. u. Alexius Fényes, *Ungarn im Vormärz (Leipzig, 1851), 49—52; podaci za Dalmaciju po podacima za 1845. u: Austria: Direktion der administrativen Statistik im k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentlichen Bauten, Tafeln zur Statistik der österreichische Monarchie, (Wien, 1846), tabla 2.*

Hrvatsko, Slavonsko i Dalmatinsko Kraljevstvo (Trojedno Kraljevstvo) našlo se na udaru silovitog mađarskog pokreta narodne preobrazbe usmjerenog k pretvaranju Mađarske u nacionalnu državu. Ako Hrvati ne spriječe Mađare da ostvare nacionalne ciljeve, bit će kulturno mađarizirani i izgubit će i posljednje ostatke državne samostalnosti. Politički život Trojednog Kraljevstva bio je pod utjecajem plemstva i, donekle, visokog svećenstva, djelotvornih u okviru ograničenih političkih ustanova: županijskih skupština i Sabora, s predstavnicima u ugarskom parlamentu. U ugarskom parlamentu Hrvati nisu mogli zaustaviti mađarsko zakonodavstvo. Preostalo im je, dakle, samo prizivanje na njihova kralja, habsburškoga cara, i dugu državopravnu predaju. Jedno od žarišta mađarsko-hrvatskog sukoba bijaše zahtjev Mađara da mađarski jezik zamijeni latinski kao službeni jezik u cijelom ugarskom kraljevstvu.¹⁴

Hrvati još nisu imali moderna književnog jezika, već tri narječja od kojih je svako imalo zasebnu književnu predaju.¹⁵ Gaj je predložio da Hrvati razvijaju suvremeni narodni jezik osnovan na najproširenijem hrvatskom narječju — štokavštini. Prijedlog nije bio nov,¹⁶ no Gaj je upotrebi štokavštine dodao panhrvatske i ilirske razmjere. Novi jezik, po Gaju, valjalo je da upotrebljava štokavštinu nevezanu ni za jedno štokavsko područje, a njegov pravopis, gramatika i rječnik valjalo bi da sadrže elemente ostalih hrvatskih narječja.¹⁷ Kako je štokavština bila narječje većine južnih Slavena,¹⁸ novi književni jezik postao bi književnim jezikom svih južnih Slavena i osnovicom ilirske narodnosti.¹⁹ Smjestivši hrvatski narodni preporod u kontekst ilirizma i panslavizma Gaj je skrenuo pažnju Hrvata s njihova slabog političkog položaja unutar Ugarske i pružio im viziju kulturne zajednice mnogo veće od etnički osamljenih Mađara.

Ilirski pokret nije bio masovni pokret u današnjem smislu. Bio je to pokret obrazovane i političke elite. Gajeви prvi sljedbenici bili su članovi obrazovane hrvatske mladeži, naročito zagrebačke. Njihovu je pažnju pobudio brošuram *Kratka Osnova* (1830), u kojoj je predložio prepravljani latinski pravopis kao prvi korak u stvaranju hrvatskog književnog jezika i smjestio pitanje jezika u okvire panslavizma.²⁰

¹⁴ Vidi Jules S z e k f ü, *État et Nation* (Paris, 1945), 20—30; Julius M i s k o l c z y, *Ungarn in der Habsburger Monarchie* (Wien, 1959), 37—42; Ferdo Š i š i ć, *Hrvatska povijest* (3 knjige, Zagreb, 1906—1913), III, 1—59, 175—188.

¹⁵ Vidi Ljudevit J o n k e, *Osnovni problemi jezika hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, *Radovi slavenskoga instituta*, II (1958), 75—90; i Dalibor B r o z o v i ć, *Standardni jezik* (Zagreb, 1970), 119—123.

¹⁶ Npr. Ivan Derkos u *Genius patriae... (1832)* i Grof Janko Drašković u *Disertaciji iliti razgovor... (1832)*.

¹⁷ Gajeva izvorna formulacija oblika novoga jezika nalazi se u: Ljudevit G a j, *Über die Vereinigung zu einer Büchersprache*, *SKZ, LG, R 4701 B/II/22*, i u fragmentu bez naslova *R 4701 B/IV*. Za gotovi oblik ilirskog jezika vidi Jonke, *Osnovni problemi*, 83—88.

¹⁸ Mihajlo S t e v a n o v i ć, *Štokavski dijalekt*, *Enciklopedija Jugoslavije*, IV, IV, 501—506.

¹⁹ (Ljudevit G a j), *Nešto o dogodovščini talianskoga jezika*, *Danica*, I (1835), 286—288 (izvornik se nalazi u *SKZ, LG R 4701 A/III/II*); i njegov *Proglas*, *Danica*, I, 292—293.

²⁰ L. o. G. (Ljudevit G a j), *Kratka Osnova Horvatsko-Slavenskoga pravopisaña poleg mudrolubneh i prigospodarneh temelov i zrokov*, (Buda: 1830). Za reakciju zagrebačke omladine na *Kratku Osnovu* vidi pisma Rakovca Gaju od 28. lipnja 1830, 20. siječnja, 1. travnja, 1. svibnja i 6. studenog 1831. *GPKH*, VI, 161—162, 166—170.

Između 1832. godine, kada je Gaj došao u Zagreb, i 1835, kada je pokret počeo, Gaj i malena grupa pravnika, svećenika, učitelja, službenika i studenata radili su zajedno na planovima za prve skromne korake prema narodnom buđenju. Gajevi suradnici pripadali su mlađem dijelu kulturne elite, bez izravne političke moći, no ne bez važnosti i ugleda u društvu u kojem je obrazovanje bilo dostupno tek nekolicini.²¹ Iz te grupe, kojoj je Gaj bio vođom od početka,²² proizašli su *Genius patriae* I. Derkosa, Smodekova predavanja o hrvatskom jeziku na zagrebačkoj Akademiji, i određeni planovi za tiskanje hrvatskih novina i književnog podlistka pod Gajevim uredništvom.²³ U potankim raspravama rađao se oblik novoga književnog jezika, prihvaćen je Gajev pravopis i odlučeno je da se narodni preporod prikaže u ilirskom ruhu.²⁴

Ilirski pokret počeo je tiskom Gajevih *Novina* i *Danice* 1835. godine. U nizu članaka u *Danici* 1835. Gaj je objasnio odnos između jezika i rodoljublja, pojam ilirske narodnosti, opseg južnoslavenske i slavenske zajednice, potrebu preobrađenog pravopisa, i u općim crtama prirodu ilirskog jezika.²⁵ Prvi kratki rječnik ilirskog jezika izašao je u posebnom dodatku *Danice* 1835,²⁶ a gramatika Vjekoslava Babukića 1836. godine.²⁷ Poslije 1836. godine Gaj je pisao razmjerno malo. Godišnji *Proglasi* u kojima je bio zacrtan smjer uredničke politike, njegovo su djelo i do 1842. godine bili su glavni ideološki programi rada ilirskoga pokreta.

Obrazovana mladež bila je neiscrpní izvor potpore Gaju i pokretu. Njegovi prvi suradnici postali su urednici, pisci, radnici u ilirskim organizacijama, jezikoslovci i učitelji novoga jezika. Kada je jedna akademska generacija pošla u svoja zvanja, nova ju je generacija naslijedila. Gaj je mladeži pružio plan djelatnosti koji je bio u okviru njezinih mogućnosti: mladež je mogla naučiti novi jezik, služiti se njime u govoru i pismu, podupirati *Danicu* i *Novine*, širiti ilirske ideje. Gaj, mlad, naočit, pućanin, nadareni agitator,²⁸ majstor govorne riječi,²⁹ bio je neodoljiv poticaj njihovu idealizmu, pružajući im viziju budućnosti koju su njihove sile mogle pretvoriti u stvarnost. Njegov je rječnik bio polupjesnički, njegov govor prožet misionarskim nadahnućem, pun slutnji ta-

²¹ 1851. u užoj Ugarskoj dolazila je jedna osnovna škola na 1051 stanovnika, u građanskoj Hrvatskoj jedna na 4574, a u građanskoj Slavoniji jedna na 2812 stanovnika. Iz Austria: *Direktion der administrativen Statistik im k. k. Handelsministerium, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, 2/III* (1851), 9—10.

²² Anton Vakanović, Kako je postao ilirizam, SKZ, R 3801 A/2; Societas Culturae illyricae (1832), SKZ R 3998/I; i Fran Kurelac, Slova nad grobom Ljudevita Gaja izgovorena Franom Kurelcom (1872), u Ježić, Ilirska antologija, 158.

²³ Razlozi za izbor Gaja za urednika u: Ljudevit Vukotinić, Uspomena na god. 1833—1835, Ježić, Ilirska antologija, 161—162.

²⁴ Vakanović, Kako je postao ilirizam.

²⁵ Pravopisz, Nima domorodstva, Naš narod i Proglas jesu najvažniji.

²⁶ Sbirke nećokjih rećih, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane. *Danica*, I, letak 22pp.

²⁷ Vjekoslav Babukić, Osnova slovnice Slavjanske naręćja Ilirskoga, *Danica*, II (1836), 37—60.

²⁸ Neustaedter, Jelaćić, I, 360.

²⁹ Mijo Krešić, Autobiografija (Zagreb, 1898), 86.

janstvenih strujanja,³⁰ zov mašti i sudbinskom osjećaju mladih, glas nade i onda kada je u njegovu srcu nije bilo.³¹

Drugi važni izvor potpore Gaju i ilirskom pokretu našao se među dijelom hrvatskoga plemstva. Grof Janko Drašković bio je usko povezan s pokretom od njegova začetka,³² jedan od njegovih najuglednijih zastupnika. 1836. pridružili su mu se plemići ogorčeni događajima tek zaključenog zasjedanja Ugarskog parlamenta.³³ U toku zasjedanja Mađari su izravno napali hrvatska *Jura municipalia* i ustvrdili da građanska Slavonija i Ugarsko primorje nisu neotuđivi dijelovi Trojednog Kraljevstva, već ugarske pokrajine.³⁴ Povrh svega Mađari su progurali *Urbarij* koji je ozbiljno ugrozio imovinsko stanje brojnoga hrvatskog malog plemstva.³⁵ Mađarski nacionalisti počeli su zahtijevati program liberalne reforme. Postajalo je jasno da Hrvatima preostaje ili da nađu djelotvorniju oporbu Mađarima, ili da im se pridruže. Nekoliko mjeseci nakon najave ilirskog jezika u *Danici*, hrvatski poslanik Herman Bužan ponosno govori o novom jeziku u Ugarskom parlamentu. Kako Hrvati sada imaju moderni jezik, natuknjava Bužan, možda će taj jezik uskoro nadomjestiti latinski u Trojednom Kraljevstvu.³⁶

Ilirski je pokret otvorio plemstvu nove vidike. Hrvatima je pokret dao novi književni jezik i narodnu osobnost, etničku po sastavu i ilirsku po opsegu. Nelagodne gospodarstvene i političke reforme koje bi dovele u pitanje osnove plemićkih povlastica Gaja nisu zanimale, pa se tako mogla povezati ilirska kulturna platforma s konzervativnim interesima hrvatskog plemstva. Plemstvo je time dobilo novo žarište političke djelatnosti, a mladi literati dobiše moćne zaštitnike. Ali dio plemstva odbio je ilirske nazore i izjasnio se u prilog suradnji s mađarskim plemićima.

Zajednički naponi ilirskog plemstva i ilirskih literata doniješe plodove: 1836. godine Sabor odobrava Gajev plan za osnivanje narodnoga kulturnog društva; u svibnju 1839. Sabor izravno podupire ilirski jezik i književnost; a u kolovozu 1840. odobrava sakupljanje sredstava za narodno kazalište i pouku ilirskog jezika u svim srednjim i višim školama Kraljevstva.³⁷ U većim pokra-

³⁰ Vidi opis prvoga susreta između Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskog 9. srpnja 1839. u Kukuljevićevoj dnevniku. Dr Ladislav Šaban mi je dao prijepis odsječka.

³¹ Anton Mažuranić po Tađi Smičiklasu, Obrana i razvitak narodne ideje od 1790. do 1835. godine, *Rad JAZU*, 80 (1885), 52.

³² Drašković je upoznao Gaja 1832, najvjerojatnije posredstvom Ljudevita Vukotinića. Draškovićovo se ime nalazi na listi stvari koje je Gaj valjalo da obavi prije odlaska u Beč, u prosincu 1832.

³³ Podaci o parlamentarnom zasjedanju 1832—1834. nalaze se u Šišić, *Hrvatska povijest*, III, 175—188; i Michael Horvath, *Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns* (2 knjige, Leipzig, 1867), I, 250—443; i Anton Springer, *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden* (Leipzig, 1863), I, 466—508.

³⁴ U postanku dviju stranaka među hrvatskim plemstvom vidi Jaroslav Šidak, *Prilozi historiji stranačke odnose u Hrvatskoj uoči 1848*, *Historijski zbornik*, XIII (1960), 167—175.

³⁵ Izvještaj Stjepana Moysesu grofu Sednitskomu, kolovoz 1836., *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti* (JAZU), *Ostavština Ferde Šišića* (OFŠ), XIII B/84/7.

³⁶ Šišić, *Hrvatska povijest*, III, 186—187.

³⁷ Na i. mj. 209—210, 221, 236—238.

jinskim gradovima i u Zagrebu utemeljuju se čitaonice. Istina, planovi, osim čitaonice i skupljanja sredstava za kazalište, ovise o odobrenju ugarskih i carskih vlasti, no prvi koraci su učinjeni.

Treći i najnepouzdaniji izvor potpore Gaju i ilircima bio je kralj s ministrima u Beču. Oni su namjeravali upotrijebiti pokret kao poslušnu protutežu mađarskom nacionalizmu i ruskom posizanju na Balkanu.³⁸ 1834. godine, usprkos mađarskoj oporbi,³⁹ Beč dopušta Gaju da osnuje novine, a 1837. da otvori novu tiskaru u Zagrebu kako bi se u njoj tiskale knjige na novom jeziku.

Ljudevit Gaj bio je nadaren organizator. U toku prvih šest godina pokreta on je jasno i jednostavno objavio svoje ciljeve, predložio načine pomoću kojih bi se mogli ostvariti, i okupio podršku političke i kulturne elite. Njegova pisma najbolji su dokaz njegova utjecaja i osobnih veza.⁴⁰ On je bio vlasnik i urednik novina i podlistka koji su promicali nazore pokreta i isprva bili središte pokreta. Njegova tiskara tiskala je djela novih pisaca. On je bio član-utemeljitelj Zagrebačke čitaonice, koja je postala drugo središte pokreta; on je sudjelovao u stvaranju novih ilirskih ustanova što se razviše pod okriljem Čitaonice: Matice ilirske, kazališnog društva. On je predložio stvaranje Narodnog doma.⁴¹

Gaj je rano naučio da čovjek može preokrenuti upravne odluke ako višim instancijama podastre dobre razloge. Tim se znanjem poslužio 1833, te 1836. i 1837. godine, kada je molio carsku blagonaklonost za svoje pothvate. Gaj je također spoznao da gola ustrajnost ne može smesti s puta novčane zapreke, premda se u početku pokreta to činilo mogućim. On je uložio skromno nasljeđe s očeva posjeda u novine, u nadi da će pretplate pokriti dnevne troškove.⁴² Kada se ta nada izjalovila, Gaj je otvorio tiskaru, opet u nadi da će svakodnevni poslovi i narudžbe podmiriti troškove tiskanja novih književnih djela.⁴³ Za kupnju tiskare uzajmio je od svoje obitelji i novčara, i dobio kredit od poduzeća koje mu je prodalo strojeve.⁴⁴ Kamati su bili visoki, i Gaj je padao sve dublje u dugove. Njegove uredničke i izdavačke odgovornosti, potreba da nađe novac kojim bi podmirio dugove i želja da proširi podršku pokreta tjerale su ga na put, u Beč i Prag, jednom u Dalmaciju, i jednom čak u Rusiju. Putovanja su stajala novaca, a njegov način života nije bio spartanski, pa je tako njegovo novčano stanje padalo iz zla u gore. On je tako satkao svoj nov-

³⁸ Gyula Miskolczi, *A horvát kéréds története és irómanyai a rendi allam korában* (2 knjige, Budapest, 1927—1928), I, No. 29/b, 545—548.

³⁹ Na i. mj. No 29 a-g, 529—560.

⁴⁰ Golemi dio Gajeve korespondencije objavljen je u GPKH, VI, pod uredništvom Velimira Deželića, i u XXVI, pod uredništvom Josipa Horvata i Jakše Ravlića. Horvat-Ravličeva zbirka korespondencije s manje znanim ličnostima važnija je kao mjera Gajevih veza.

⁴¹ Vidi opis Gajeva izlaganja u čitaonici 27. ožujka 1841, i neposrednog uspjeha toga koraka u: I. I. S r e z n e v s k i j, »Putevnja pis'ma«, *Zhivaia Starina* (Petrograd), III (1893), 34.

⁴² Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske* (Zagreb, 1962, 100—101. Za nasljeđe vidi: Ivan Gaj, »Theilungs Briefe«, VI, 27, 1826. *SKZ, LG R 4700/b*).

⁴³ Horvat, *Povijest novinstva*, 100.

⁴⁴ Josip Horvat, »Ljudevit Gaj, njegov život, njegovo doba« (neobjavljeni rukopis), 213—216.

čani položaj s uspjehom svojih pothvata i samoga pokreta da ih je bilo teško razdvojiti. U njegovoj kući nalazili su se uredi novina, tiskara, a od 1841. do 1844. zagrebačka Čitaonica.⁴⁵ Oko njegova stola sastajali su se ilirci. Naoko imućna i uspješna Gaja već su 40-ih podgrizali novčani problemi, dajući novu boju njegovoj djelatnosti. Svoje dugove Gaj je nastojao sakriti od ostalih iliraca, pred njima je želio sačuvati dobro lice, pa nije ni čudo da su oni počeli razmišljati o izvorima njegova blagostanja.⁴⁶

Okolo 1840. i 1841. carske su vlasti počele sumnjati u vrijednost podrške Gaju. Počele su pristizati pritužbe. Optužiše Gaju da potpiruje prevrat među mladim franjevcima u Bosni,⁴⁷ da opasno utječe na časnike Vojne granice,⁴⁸ da radikalizira mladež Trojednog Kraljevstva, osobito u Zagrebu.⁴⁹

I sam Pokret počeo se mijenjati. Oko 1841. godine Gaj i njegovi suradnici uvidjeli su da ilirski pokret, ilirski jezik, i ideje o ilirskoj narodnosti ne nalaze odziva među južnim Slavenima, i da se središte ilirske snage nalazi u kolijevci pokreta, u građanskoj Hrvatskoj. Pred mladim nacionalnim pokretom uzdigla se sada prijetnja novoosnovane »hrvatsko-vugerske stranke«, koja je namjeravala da satre ilirski pokret s pomoću Mađara, ovladavajući izbornim političkim tijelima Kraljevstva.⁵⁰ Da bi očuvali ostvarenja pokreta, ilirci organizirahu svoju stranku, Ilirsku stranku. Ljudevit Gaj vodio je stranku kroz prve izbore i skovao njezinu uzrečicu: »Da Bog poživi konstituciju ugarsku, kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku.«⁵¹ Tako je ilirski kulturni program povezan s tradicionalnim hrvatskim političkim brigama, da bi im naposljetku postao podređen. U trećoj izbornoj borbi, na izborima zagrebačke županije u svibnju 1842. godine, gdje ilirci nadvladaše silom, a ne većinom glasova, Gaj i stranka počinuše ozbiljnu pogrešku i platiše za nju gubitkom podrške carskih vlasti.⁵² Pokret je privremeno zapeo.

Gaj je bio vrsni vođa kulturne faze pokreta, ali za političko vodstvo nedostajalo mu je nekoliko preduvjeta. Kao pučanin niti je imao pravo glasa, niti se mogao natjecati u izborima za županijske skupštine i Sabor. A upravo ondje, na političkim poprištima Beča i Ugarskog parlamenta, odlučivala se sudbina ilirskog pokreta. Ilirska je stranka našla podršku među aktivnim sudionicima pokreta i među ravnodušnicima prema izrazito ilirskim ciljevima prve faze pokreta. Potonji nisu bili usko vezani s Gajem.⁵³ Gaj nije stranci dao politički

⁴⁵ Vjekoslav Babukić, »Sabor čitaonica ilirske Zagrebske«, *Danica*, VII (1841), 21—24; i Jakša Ravlić, »Ilirska čitaonica u Zagrebu«, *Historijski zbornik XVI* (1963), 204.

⁴⁶ To je postala teška briga 1846, nakon kupnje kuće. Vidi Ljudevit Jonke (ur.), Vrazova korespondencija u »Muzeju kraljevine Češke«, GPKH, XIII, (1938), 138—151; Ravlić, »Ilirska čitaonica«, 208; Pismo S. Pejakovića Lj. Gaju, 23. III 1847. GPKH, XXVI, 382—385.

⁴⁷ JAZU, OFŠ, 84/B/26—27 (Skopije).

⁴⁸ Miskolczy, Horvát kérdés, II, 25.

⁴⁹ Na i. mj., I, 606.

⁵⁰ Šišić, Hrvatska povijest, III, 264.

⁵¹ Na i. mj., 247.

⁵² JAZU, OFŠ, 84/26, 28, 29, 30, 31 (kopije), i Miskolczy, Horvát kérdés, II, 16—27.

⁵³ Ljudevit Vukotinić, »Magyarország u Hrvatskoj«, (1876), JAZU, Ostavština Ljudevita Vukotinića XV 17c.

program, već samo uzrečicu. Važnu stranačku literaturu pisali su Rakovac, Vukotinić i Kukuljević.⁵⁴ Gajev Proglas za 1843, tiskan u prosincu 1842. godine, mutan je i bojažljiv, ni u kojem slučaju jasna izjava o namjerama iliraca.⁵⁵

Znakovi da Gaj više ne upravlja čvrsto ni sobom ni događajima počeli su se gomilati. Već 1841. počeo je Gaj pokazivati netrpeljivost i sumnjičavost, čak i prema najstarijim prijateljima.⁵⁶ Počeo je uživati u slavopojkama i tražiti pohvalu i obožavanje.⁵⁷ On je još uvijek bio vođa pokreta, ali svaki ogranak pokreta izbacio je na površinu svoje vođe i stručnjake. Pomoćni urednici obavljali su lavlji dio posla na *Novinama* i *Danici*. Tiskarom je upravljao poslovođa. Čitaonica je cvala pod rukovodstvom Janka Draškovića i Vjekoslava Babukića. Anton Mažuranić i Babukić postali su gramatičari novoga jezika. Demeter se našao na čelu pokreta za osnivanje Narodnog kazališta. Mjesni trgovci izradili su planove za sakupljanje novca za Narodni dom, a nadareniji literati od Gaja postadoše novi ilirski pjesnici i pisci. 1843. godine vodstvo stranke prelazi u ruke plemića.

Izravni razlog Gajeva gubitka vodstva pokreta bio je carski reskript u siječnju 1843. godine. Upotreba ilirskog imena i znakova je zabranjena, imenovan je protuilirski cenzor, a ilirci odgovorni za događaje oko zagrebačkih izbora u svibnju 1842. kažnjeni su izravno od carskih i ugarskih vlasti.⁵⁸ Ljudevit Gaj suočio se s mogućnošću gubitka dozvole za tiskaru i novine. Od većeg je značenja činjenica da su mnogi ilirci, držeći Gaja osobno odgovornim za gubitak austrijske podrške jer se Austrija najžešće okomila na vidove pokreta povezane s njegovom osobom, izgubili povjerenje u njegovo vodstvo.⁵⁹

Pokret je zastao, ali nije prestao jačati, osobito nakon obnavljanja carske podrške 1845. godine. Ali Gaj nije bio odgovoran za promjenu austrijskog stava, nije oblikovao novi konzervativni stranački program, niti je sudjelovao u radu Sabora 1845. ili 1847, kada je narodni politički preporod poprimio oblik. Gaj je još uvijek bio središnji lik ilirskoga kulturnog života, on je i dalje mnogima izvan Zagreba bio simbolom pokreta,⁶⁰ no pokret je sada postao politička stvarnost pod rukovodstvom boljih znalaca novih prilika.

⁵⁴ Dragutin Rakovac, Mali katekizam za velike ljude, (Zagreb, 1842); Ljudevit Vukotinić, »Ilirizam i kroatizam«, *Kolo*, II (1842), 109—115; Ivan Kukuljević, »Die Nationalität in Croatien und Slavonien«, *Luna* (1842), 329—333, 338—344.

⁵⁵ Ljudevit Gaj, »Proglas za prvu polovinu devetogodišnjeg tečaja 1843 Ilirskih Narodnih Novina i Danice Ilirske«, *Novine*, VIII (1842) letak izdanju od 7. prosinca.

⁵⁶ Pismo V. Babukića Lj. Gaju, 2. IV, 1841, GPKH, VI, 15.

⁵⁷ To se vidi u njegovoj prisutnosti na imendanskoj proslavi što ju je u Gajevu čast priredio Mirko Šandor de Gyala: GPKH, XXVI, 172—173 n. 5 i 446—447 n. 1. i Sreznjevski, Putevnja pis'ma, 155—156; i u svađi s Vrazom 1842.

⁵⁸ Miskolczy, Horvát kérdés, II 54, 31—33; 72, 176—195, 21. svibnja 1843. podignut je protiv Gaja krivični postupak, u kojem je mogao izgubiti i novine i tiskaru.

⁵⁹ Šišić, Hrvatska povijest, III, 275—278; i pismo Janka Draškovića Antonu Vakanoviću, 27. X 1844, GPKH, III, 230.

⁶⁰ Vidljivo u korespondenciji u GPKH, XXVI, i u tajnoj politici: usp. Šidak, Tajna politika, 409.

Summary

LJUDEVIT GAJ BETWEEN CULTURE AND POLITICS

This essay discusses Ljudevit Gaj's role as leader of the Illyrian Movement. It argues that while Gaj was an able and imaginative leader in the first, predominantly cultural, phase of the Movement (1835—1842), he lacked the necessary qualifications for leadership in the second, predominantly political, phase (1843—1849). It describes Gaj's concept of nationalism and the Illyrian and Pan-Slav framework in which he placed the Croatian national awakening. It explains that Gaj was neither a liberal nor a conservative in politics, but solely a nationalist. That he never worked out a detailed political program for the Illyrians, that social and economic reform were of minor concern to him, that the more radical aspects of his activity, as seen in his secret politics, were a logical extension of his nationalism.

The essay discusses the major sources of support for Gaj and his Illyrian ideas in the early years of the Movement, and traces the development of the Movement to 1842; emphasizing Gaj's central role in these years. Yet by 1841 there were already signs that the Movement had begun to grow beyond Gaj's ability to direct it.

With the formation of the Illyrian Party in 1841, the focus of the Illyrian Movement had begun to change, gradually subordinating Illyrian cultural goals to the immediate political needs of the Triune Kingdom. As a commoner, Gaj could neither run for office nor participate and serve as spokesman for the Party in the county assemblies, *Sabor* or Joint Parliament. While he had been the major Illyrian ideologist in the first years of the Movement, charting the course for national cultural reform, Gaj lacked the experience and political vision to guide the Party in its move toward political reform. He did give the Party its motto in 1841, »May God preserve the Hungarian Constitution, The Croatian Kingdom and the Illyrian nationality«, but he left it to others to explain in detail. This is most clearly seen in the Party literature of 1842, from which Gaj's name is conspicuously absent. New leaders had begun to emerge in Croatian cultural life as well, and Gaj's editorial offices were no longer the sole center of the Movement. Vienna had begun to become suspicious of Gaj and the Illyrians, and the Illyrian Party now drew in people who had been indifferent to Gaj's original program. In ever-increasing debt, his future inextricably tied to the success of his newspaper and press and the Movement, by the early 1840's Gaj was beginning to show signs of irritation and loss of confidence, and hunger for recognition and praise. Although it was not until the Royal Decree of 1843 which forbade the use of the Illyrian name in political and cultural life, that Gaj was effectively removed from the center of the Illyrian Movement, this was more a culmination of the gradual erosion of support for his leadership, than its primary cause.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

